

А. К. КАЎКА (Масква)
БЕЛАРУСАМІ СТАНОВЯЦЦА... САМАПАЗНАЎЧЫЯ
СЭНСЫ «ХРОНІКІ» МІКАЛАЯ УЛАШЧЫКА

Фактычна ўся творчая спадчына нашага Гісторыка ёсць багатая, унікальная крыніца самапазнання і самасцвярджэння. Што, зрэшты, пасведчыў незадоўга перад адыходам у іншы свет сам М. М. Улашчык — лаканічна падрахаваўшы свой жыццёвы шлях і ўласнае светапогляднае крэда: «Скрозь у сваіх працах сцвярджаю, што мы, беларусы, людзі як людзі, што ў нас свая высокая культура»¹ (курсіў у цытатах тут і далей наш. — А. К.).

З гэтага самапознаўчага гледзішча Улашчыкава «Хроніка», тэматычна разнастайны цыкл аўтабіяграфічных успамінаў, асабліва цікавая, каштоўная. У ёй падрахована перажытае, самавыяўлена асабовасць, постаць аўтара, чый індыўідуальны лёс арганічна і нязмушана асэнсаваны ў драматычным суплёце эпохі (дакладней, некалькіх эпох цягам усяго XX ст.), лёсу народа, краіны. Нельга прытым не адмеціць феноменальна дакладную памяць храніста, аднолькава распаўсюдную як на асабіста жыццёвыя факты і дэталі, так і на разложныя абсягі айчыннай гісторыі і культуры. Згаданае знітанне прыватнага і агульнанароднага надае «хранікальнаму» досведу Улашчыка дадатковую,

крыніцазнаўчую каштоўнасць, з якой плённа будуць карыстаць і ўжо карыстаюць гісторыкі, культуролагі, літаратуразнаўцы ды іншыя даследчыкі.

Некалькі, для прыкладу, праблем: бежанства падчас Першай сусветнай вайны; беларуская нацыянальная школа (пачаткі); 20-я гг., беларусізацыя; літаратурнае аб'яднанне «Маладняк»; русіфікацыя — адвечны, неадольны спадарожнік беларусаў; калектывізацыя й «раскулачванне»; рэпрэсіі, данасіцельства (паклёпніцтва) у 30-я гг. Па кожнай з гэтых тэм храністам занатавана мноства яркіх, непаўторных звестак, асабістых роздумаў, здатных варухнуць, усхваляваць розум і пачуцці чытача, засяродзіць яго дапытлівасць над мінулым і сучасным. Як, скажам, над выпадкам перайначвання колішняй казёнай, сірэч рускай школай самабытных беларускіх прозвішчаў на «правільны», «цывілізаваны» лад.

Настаўнік, перапісваючы вучняў, удакладняе:

— Як ты сказаў?

— Камар, гаспадзін вучыцель, — адказаў вучань.

— Камар, кажаш ты, — пераказаў настаўнік, думаючы пра нешта, а затым рашуча сказаў: «Тваё прозвішча не Камар, а Комар». А ўрэшце, паразважаўшы, рашае: «Тваё прозвішча не Комар, а Фомар» («Школа ў Самахвалявічах»)².

Так вось спакавечныя беларусы — Камары, абкрэмсаныя з свае натуральнае тоеснасці, набывалі чужацкі «інтэлігентны» глянец. Ці не адтуль, міжвольна падумаеш, нашыя ясныя імёны кшталту Саўка, Галка, Лялька, Тычка, Каўка («самая беларуская птушка», паводле паэта А. Разанава), забытваючы сэнс і этымалогію, не кажучы пра эстэтыку гучання, «акультурваюцца» на паныла дагматаваныя Саўко, Галко, Лялько, Тычко, Каўко... Паспрабуй, цікаўны, расшалопаі, хто стаіць за гэтым невытлумачальным «ко».

Альбо другі, куды драматычнейшы факт-сведчанне. Павел, старэйшы брат Мікалая Мікалаевіча, сасланы разам з бацькам, па «раскулачванні», на Поўнач, піша, што «могілкі ў Котласе ўжо занялі дзевяць гектараў, а пахаваны амаль адны дзеці («Навальніца»)³ (Колькі ж там сканала беларускіх дзетак, не кажучы пра дарослых...). Нішто сабе ілюстрацыя, як не працінальны розглас жалобны над пераможным «великим переломом» у сялянскім лёсе, — варты, мабыць, адмысловай аповесці ці манаграфічнае працы. Прынамсі, духоўна-познаўчая энергетыка, што віруе пад сціслымі, скупымі радкамі Улашчыкавай «Хронікі» яшчэ чакае і пэўна дачакаецца належнага разняволення, каб зыркмі промнямі асвятліць змрочныя закуткі нацыянальнае гісторыі, нашае беларускае долі. Хоць доля не абдзяліла беларуса і сонечнай ласкай, што поўніць і цепліць тую ж «Хроніку», у раздзелах, прысвечаных дзяцінству аўтара, працоўнаму, бытавому і культурнаму ладу сям'і Улашчыкаў. Разам з «Віцкаўшчынай» (была такая вёска) хранікальныя тэксты ўвасабляюць сабой

каларытную непаўторную карціну сялянскага жыцця-быцця Беларусі на пачатку ХХст. У нейкім сэнсе паэтычную «Новую зямлю» Якуба Коласа, быццам перакладзеную з мастацка-вобразных умоўнасцяў на канкрэтныя жыццёвыя рэаліі. Ад чаго Улашчыкава праца не толькі не страціла, але набыла нечакана і выяўленчую вартасць. Наколькі адзін з галоўных персанажаў сялянскай «Хронікі» руплівы майстар-хлебароб, ён жа першы ў вёсцы зацятый кнігачэй, праніклівы суперажывальнік жыццёвай драмы талстоўскай Анны Карэнінай, успрымаецца намі не адно дбайным гаспадаром уласнае «новае» зямлі, але ў пэўнай ступені і эстэтычным узорам беларуса-селяніна. Для якога свой выпакутаваны зямельны абшар не толькі вынік, але і перадумова паўнакроўнага гарманічнага жыцця. Не сутыкаем, не проціпастаўляем Коласавага

«вобразнага» Міхала і рэальнага Мікалая Феліцыянавіча. Хутчэй, пазначаем аб'ектыўны, няпросты шлях узыходжання беларускага, у прыватнасці, сялянскага чалавека ад прыземленасці, найчасцей затурканай сялянскай «мужыцкасці», да разняволенай, духоўна-акрыленай чалавечнасці ў яе нацыянальна свядамай выяве.

Менавіта гэты неадольны рух з «нізін» на «ўзвышшы» (не выключна творчае эліты з вядомага літаратурнага аб'яднання) найперш і прыцягвае нашу ўвагу ў спомненай «Хроніцы». Іншымі словамі, памкненне, эвалюцыя тутэйшых насельнікаў калісь забранае ўскраіны Расійскай імперыі да ўсведамлення ўласнае нацыянальнае тоеснасці і далей — беларускадзяржаўнага самавызначэння. У гэтых самапазнаўчых адносінах жыццёвая дарога дзяцей і Міхала Міцкевіча і Мікалая Ф. Улашчыка, у будучым знаных дзеячаў беларускай асветы, культуры, навукі, успрымаецца намі не проста адзінкавай, але тыпова прыкметнай, агульнанацыянальнай з'явай шляху і руху беларуса да Беларусі.

Наколькі складаным, супярэчлівым аказалася спомненае ўзыходжанне, дакладна сведчаць «хранікальныя» радкі: «Вёска 1920—1921 г. калі і ведала, што яна знаходзіцца ў межах Беларускай рэспублікі, то выпадкова, і не надавала гэтаму значэння. Рэальным, што дайшло да вёскі ў гэтым кірунку, было тое, што пачалі адчыняцца... беларускія школы. Гэта якраз выклікала найбольш размоў, а яшчэ найболей здзіўляліся: раней вучыліся, каб навучыцца гаварыць хораша, а зараз і ў школе сталі гаварыць «па-просту», то наліха такая школа»⁴.

«Вёска... не надавала значэння...» Сумны, несусцешлівы факт. Але ж не ўся вёска і тым болей не ўся Беларусь, у нетрах якой ужо адбыліся і адбываліся глыбінныя тэктанічныя зрухі да ўсведамлення сваёй нацыянальнай адметнасці, уласнага суб'ектна-творчага паклікання ў гістарычным працэсе. Дужэ, развіваецца новая беларуская літаратура, зараджаюцца беларуская школа, тэатр; вякамі пагарджанае роднае слова штораз смялей і шырэй набывае грамадскую легітымнасць, стаючыся вострым і яркім раздражняльнікам зацятае цям-

ноты, будзіцелем-вестуном новых даляглядаў, заповітных Новай Зямлі і Новага Неба на ўчорашнім падкаланяльным абшары, а галоўнае — новага беларускага чалавека, свядамага сваёй чалавечай і нацыянальнай годнасці, здатнага пастаяць перад цемрашаламі за сваё асабістае і беларускае «Я» і «Мы». І ў гэтым сэнсе досвед Улашчыка-юнака, яскрава высвечаны на старонках «Хронікі» (прыкладам, раздзел «Хто мы такія»), даволі паказальны і прадказальны для зразумення выбоістага беларускага шляху і духу.

«Мы не горшыя за іншых» і «гаворым не горш, чым іншыя людзі», у нас свая, вартая пашаны гісторыя, свая літаратура, здатная хваляваць і ўзбагачаць людскія сэрцы і розумы. Звычайная, на першы погляд, канстатацыя школьнага настаўніка Шаркевіча, падмацаваная тэкстамі Коласа, Багдановіча, пазней Купалы⁵, аказалася вызначальнай па глыбіні, неадольнасці ўздзеяння на юнакоў-вучняў настрой і посіху будучага аўтара «Краязнаўства» і «Нарысаў па археаграфіі», вызначыўшы яго жыццёвую лінію паводзін як беларуса-адраджэнца, падзвіжніка нацыянальнай навукі і культуры.

У адлюстраваным «Хронікай» адраджэнскім працэсе 20-х гг. пераважае культурна-асветніцкая плынь (раздзел «Навальніца»). Але і палітычны бок тагачаснага руху не абыдзены ўвагай. Больш за тое, аўтар сцісла і дакладна пазначыў супярэчлівасць, нацыянальную дзяржаўную недастатковасць, калі не ўшчэрбнасць паўсталае БССР — тэрытарыяльна адкrojанае «шасціпавятовае» рэспублікі. Урэшце, не ў памерах была сутнасць; на фоне сапраўды незалежных, абшарава таксама невялікіх Эстоніі і Латвіі, «тае сутнасці ў нас якраз і не было»⁶. Дарэчы, сваё ўласнае бачанне палітычна-сутнаснага вобліку Бацькаўшчыны

малады Улашчык, гісторык-выпускнік універсітэта, выкажа на допыце 7 ліпеня 1930 г. па справе так званага «Саюза вызвалення Беларусі». Пры ўсёй умоўнасці і «турэмнай» зададзенасці абставін выказвання, яно дадае істотную рысу да светапогляднага і грамадзянскага партрэта нашага героя. Чытаем у перакладзе з рускае мовы. «Беларусь невялікая, культурна адсталая, з нізкай нацыянальнай самасвядомасцю насельніцтва, мела, параўнальна з Украінай, вельмі мала шансаў [да незалежнасці] і таму вялікая адказнасць пакладалася на нацыянальна свядомую беларускую інтэлігенцыю; тым болей намаганняў патрабавалася ад нас, каб утрываліць усе перадумовы дзеля прышлага будавання незалежнай Беларускай рэспублікі»⁷.

Мабыць, гэтае ж нацыянальна-дзяржаўнае перакананне падсілкоўвала, узмацняла пратэстны настрой Улашчыка-выгнанніка, калі той наважыўся было зсылкі ў Вяцкай вобласці сігануць за мяжу, на Захад, для здзяйснення адраджэнчага ідэалу⁸.

Належная ўвага адведзена праблеме інтэлігенцыі: галоўнаму носьбіту і рухавіку адраджэнчых традыцый, беларускага самапазнаўчага развіцця, ста-

наўлення новай нацыянальна-духоўнай эліты, гэтаму прысвечаны не ўсе старонкі Улашчыкава «Краязнаўства», сюжэтам і зместам роднаснага яго пазнейшым «хранікальным» запісам. У асэнсаванні гэтага, скрозь для краіны актуальнага пытання («Як доўга нам яшчэ да Беларусі!» — скурушлівы роздум-усплёск сучаснага публіцыста), як і пры разглядзе раней закранутых намі праблем, аўтар трапна спалучае ў апаведзе аналітычныя назіранні й абагульненні з мастацкай тыпізацыяй паасобных падзей і фактаў. Прадстаўляючы, у выніку, пераканаўчую, уражальную карціну абуджанае Беларусі ў абліччы яе новых «сялянскіх» гадаванцаў, асвечаных нацыянальнай школай, натоленых жыццядайным паветрам беларусізацыі.

Гэта была наймалодшая змена беларускае інтэлігенцыі ў вёсцы. Ужо на Віцкаўшчыне я бачыў, якія змены поглядаў адбыліся, асабліва ў моладзі. Шляхоцкая ці блізка шляхоцкая моладзь Віцкаўшчыны і бліжэйшых хутароў, засценкаў некалі з скуры выраблялася, каб гаварыць толькі па-руску; імкненне да пальшчызны было значна меншае. «Папросту, па-беларуску гаварылі толькі простыя людзі, без усялякіх прэтэнзій. Зараз моды змяніліся. Модна рабілася гаварыць па-беларуску, і моладзь пачала ўстаўляць у сваю мову тыя літаратурныя наватворы, якімі так багата была пара беларускага рэнесансу. Там была мода, а тут, у [Астрашчыкім] Гарадку, мы бачылі хлопца, які ўжо ўвесь быў ахоплены беларушчынай. Беларускасць увайшла ў яго душу. Такія хлопцы былі не рэдкія ва многіх сёлах. Беларускі рух даўно выйшаў з рамак пары дзесяткаў адраджэнцаў і стаў масавым, народным»⁹.

Не прамінае Улашчык-храніст згадаць і падкрэсліць найбольш творча адметныя, духоўна ўплывовыя фігуры ў адраджэнча-ажыўленчым працэсе: Янку Купалу, Язэпа Лёсіка, Усевалада Ігнатоўскага, Вацлава Ластоўскага, Уладзіміра Пічэту. І адначасна — адмеціць кансерватызм, а часам і варожасць адносна гэтага ж руху з боку старое, зрусіфікаванае інтэлігенцыі, уключна з пэўнай часткай настаўніцтва, акадэмічных і універсітэцкіх кадраў. Зноў жа — прыклад: «Бясспрэчна проці [адраджэння]... настаўнікаў сярэдняй школы, якіх і пазней, у 20-я гг. надта абурала магчымасць пераходу на мужыцкую мову. Гэта была сіла... Выразнаю фігураю ў гэтым сэнсе быў І. А. Сербай, у такой ступені быў проці, што нават пасля рэвалюцыі, калі яму, невядома за што далі чын прафесара, ніколі не згаджаўся хоць што-небудзь, хоць адзін сказ сказаць па-беларуску, бо гэта [у яго разуменні] была прафанацыя навукі ці культуры навукі. Калі нават С. З. Кацэнбоген, бабруйскі яўрэй, прарэктар Універсітэту час ад часу канчаў прамову фразою, сказанаю па-беларуску, Сербай на гэта не ішоў ніколі. Пра філосафа Вальфсона, зразумела, гаварыць не трэба, у гэтым ён быў цалкам згодзен з Сербавым»¹⁰. Што казаць пра студэнцкую моладзь універсітэта, прадстаўленую пераважна гадунцамі мяшчанскай Ста-

ражоўкі ды крымінальнай Камароўкі — рашуча настроеных супраць «белорусского шовинизма» сваіх паплечнікаў — студэнтаў, закідаючы тым, што яны «не ў прыклад іншым... усюды і заўсёды гавораць па-беларуску»¹¹.

Як бачым, ваяўнічыя русафілы з Полацка ў выступе супраць беларусізацыі (1925)¹² мелі не толькі на месцы, але і ў сталіцы трывалыя тылы. Непакісныя, як пазней выявіцца, ні перад грымотна-паэтычным выклікам Купалы («Акоў паломаных жандар»), ні перад адраджэнчым рухам наогул. Надзіва й на жаль,

вельмі трывушчымі аказаліся жандарскія кайданы, якімі дыктатарская ўлада неўзабаве паняволіць, а потым і панішчыць ці не ўсіх дзеячаў адраджэнцаў, бязлітасна вытапча, зглуміць нацыянальна-аднаўленчую рунь на беларускім палетку дзеля хімерычна-блужнерскага «всёмірна міжнароднага братства».

Улашчык — адзін з нямногіх ацалелых у гэтым антыбеларускім, антычалавечым глумленні, хто не проста ацалеў, але, загартаваны шматгадовым зняволеннем, узмужнеў і... перамог. Дзякуючы куды мацнейшай ад напаўзнішчанай беларушчыны Праўдзе Беларусі — «што мы народ, што, нягледзячы на колькасць сваякоў і блізкіх, якія так клапацяцца пра нас, мы асобны народ, які стварыў сваю культуру і мае сваю гісторыю»¹³. Гэта ці не апошнія прыжыццёвыя радкі з хранікальных запісаў Гісторыка. Успрымаемыя і сягоння нятускным напамінам-запаветам новым адраджэнчым пакаленням на няскончаным, цягнутым Беларускім Шляху.

¹ Аўтограф на кнізе «Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии...», падараванай К. Т. Мазураву 18 лютага 1985 г. Цыт. па кн.: М. М. Улашчык і праблемы беларускай гістарыяграфіі, крыніцазнаўства і археографіі. Мінск, 1997. С. 12.

² Улашчык М. Выбранае. Мінск, 2001. С. 309.

³ Тамсама. С. 364.

⁴ Тамсама. С. 342.

⁵ Тамсама. С. 323—325.

⁶ Тамсама. С. 342.

⁷ Цыт. па кн.: Русь — Литва — Беларусь. Проблемы национального самосознания в историографии и культурологии. М., 1997. С. 184.

⁸ Каўка А. Як Улашчык за мяжу ўцякаў // Arche. Мінск, 2006. № 3. С. 177—178 (Публікацыя з аўтарскай назвай «Выжыць і перамагчы» рэдакцыяй адвольна скарачана й перайначана ў загалоўку).

⁹ Улашчык М. Выбранае. С. 231.

¹⁰ Улашчык М. Думкі пра мінулае і сучаснае // Скарыніч. Мінск, 1999. Вып. 4. С. 220.

¹¹ «Ліст 3-х...». Пратэст Андрэя Александровіча, Алеся Дудара і Міхася Зарэцкага супраць праяў антыбеларусізацыі // Платонаў Р. Палітыкі. Ідэі. Лёсы. Мінск, 1996. С. 123.

¹² Гл.: «Учора і сёння. Ці мае беларускі народ сваю мову і сваю культуру». Публікацыя А. Гесь // Скарыніч. Мінск — Смаленск, 1997. Вып. 5. С. 182—200.

¹³ Улашчык М. Думкі пра мінулае і сучаснае... С. 216.